

Alkmaar, stad en regio

Diederik Aten

J. Drewes e.a. (red.), *Alkmaar, stad en regio. Alkmaar en omgeving in de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd*, Alkmaarse historische reeks XII (Verloren, Hilversum 2004). 268 blz., Geïll., ISBN 90-6550-805-8, €26,-.

123 en 124

In de Alkmaarse historische reeks verschijnen sinds 1977 regelmatig delen met uiteenlopende bijdragen over de historie van Alkmaar en omstreken. In de herfst van 2004 verscheen de twaalfde uitgave in de reeks. Het nieuwe deel is voor geïnteresseerden in de waterstaatsgeschiedenis bijzonder interessant. Vier van de zeven artikelen hebben namelijk betrekking op de bekende Noord-Hollandse droogmakerijen uit de zeventiende en negentiende eeuw.

L. Noordegraaf bijt het spits af. Hij wijst in zijn bijdrage op de eenzijdige belichting van de historie van de grote droogmakerijen en bedijkingen. Onze historisch-geografische, rechtshistorische en institutioneel-historische kennis is langzamerhand omvangrijk te noemen. Het gaat dan vooral om vaak heroïsch getinte verhalen over de dijkaanleg, de bouw van de vele poldermolens – waarbij te pas en te onpas de naam van Leeghwater wordt genoemd – en de bestuurlijke inrichting. Feit blijft echter dat grote landaanwinningen als de Beemster en Schermeer particuliere ondernemingen waren die werden gefinancierd met “durfkapitaal”. De winstkans was zeker een belangrijk motief voor de investeerders, maar naar de kosten en baten van de landaanwinningen is nauwelijks systematisch onderzoek gedaan. Dit ondanks het feit dat de archieven van de droogmakerijen hiervoor ruim voldoende mogelijkheden bieden. Noordegraaf houdt een pleidooi voor een financieel-economische benadering van de geschiedenis van de droogmakerijen. Hoe hoog waren de uitgaven om het meer droog te krijgen en te houden? Wie waren precies de investeerders, hoe was hun onderlinge relatie, wat waren hun motieven? Hoe werd de grond geëxploiteerd en wat waren de resultaten van het boerenbedrijf?

Het is opvallend dat mevrouw P.J.E.M. van Dam onafhankelijk van Noordegraaf in het eveneens in het najaar van 2004 verschenen themanummer van het *Historisch tijdschrift Holland* over ‘de nieuwe waterstaatsgeschiedenis’ een vergelijkbare onderzoekslijn voorstelt.¹ Zij vraagt in haar inleidende bijdrage op dit themanummer eveneens aandacht voor sociaal-economische factoren om tot een moderne waterstaatsgeschiedenis te komen. Kennelijk is het gebrek aan kennis van de economische dimensie ook anderen niet ontgaan. Eerlijkheidshalve moet wel worden opgemerkt dat Noordegraaf reeds in september 2000 een eerste pleidooi hield voor het starten van een onderzoek naar de financieel-economische geschiedenis van de droogmakerijen en daarna een onderzoek organiseerde naar de beschikbare archiefbronnen.²

De volgende twee bijdragen zijn van de hand van H. van Zwet. Beide hebben de molens van de in 1635 drooggevalle Schermeer tot onderwerp. Het eerste artikel bespreekt de opbouw van het molenbestand ten tijde van de droogmaking en de verdere ontwikkeling daarvan. Dit onderzoek is zeker van meer dan alleen regionaal belang. De Schermeer was als laatste grote droogmakerij van de zeventiende eeuw waterbouwkundig gesproken de meest volmaakte van allemaal. Het bemalingsconcept was zo goed dat het tot ver in de vorige eeuw werd gehandhaafd. Pas in de jaren 1926-1929 stapte de Schermeer op elektrische gemalen over.

In het inleidende gedeelte beschrijft Van Zwet de wijze waarop de bedijkers van de Schermeer tot de selectie van het molentype kwamen en het aantal molens en hun locatie bepaalden. Nadat de polder in de zomer van 1635 was drooggevalle, begon men met de optimalisering van de bemaling. Langzamerhand werden alle molengangen aan de west-, noord- en zuidkant van de Schermeer afgebroken ten gunste van de molengangen aan de oost- en noordoostkant. In 1666 vond de laatste grote aanpassing van het molenbestand plaats. Het bleef vervolgens tot halverwege de negentiende eeuw ongewijzigd, toen men begon met de vervanging van de schepraderen in de molens door vijzels. Van Zwet brengt al deze veranderingen met grote precisie in kaart. Het artikel wordt afgesloten met drie bijlagen,

1 P.J.E.M. van Dam, ‘De nieuwe waterstaatsgeschiedenis. De interactie tussen mens en natuur in Holland’, *Historisch tijdschrift Holland* 36 (2004) 128-141.

2 H. Danner, F. Kappers, *Geld onder water. Een onderzoek naar financiële bescheiden in de archieven van Noord-Hollandse droogmakerijen gedurende de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2002). Zie ook: F.I. Kappers, *De kost gaat voor de baat uit. Een bronnenstudie naar de financiering van droogmakerijen benoorden het IJ (Noord-Holland)* (werkdocument RIZA 2002).

te weten over de gebruikte termen en begrippen, de verschillende in het verleden gehanteerde nummeringen van de molens en een zeer uitgebreide bijlage waarin de beschikbare literatuur, archivalia en oude polderkaarten worden besproken.

Het artikel biedt een schat aan nieuwe informatie en biedt een verhelderende blik op de ontwikkeling van de molenbemaling in de Schermeer. Bij dit alles is de auteur dicht bij de bronnen gebleven. Van Zwet geeft nadrukkelijk aan dat uit die bronnen goed gevolgd kan worden wat er is gedaan, maar dat meestal niet wordt medegedeeld waarom. Opvallend is bijvoorbeeld dat vanaf het begin de grootste concentratie van molens in de noordoosthoek van de Schermeer was geprojecteerd. Logisch, aangezien het water door de heersende zuidwestenwind in die hoek werd opgewaaid. Toch werden ook molengangen gebouwd op vier andere locaties. Waarom dat zo gedaan werd blijkt niet uit de bronnen, en Van Zwet laat het hier helaas bij. Hier hadden wat mij betreft de denkbare motieven, om te beginnen met molengangen gelegen rond de hele droogmakerij, wel even worden opgenoemd. Of hebben de bedijkers en hun adviseurs hier gewoon een inschattingsfout gemaakt? Het lijkt er wel op, afgaande op Van Zwets constatering dat na het droogvallen van de Schermeer al snel het inzicht groeide dat de maalcapaciteit aan de oostkant versterking behoefde.

Van Zwets kritiek op het polderbestuur van de Schermeer, dat het na de overstap op elektrische gemalen zonder enig gevoel voor historisch besef de molens liet afbreken, is voorts niet geheel terecht. Dijkgraaf en heemraden beseften goed dat er iets bijzonders op het punt stond te verdwijnen en gaven in 1931 de kunstschilder A. Colnot uit de bekende 'Bergense School' opdracht twee olieverfschilderijen van de indrukwekkende molenconcentraties aan de oostkant van de polder te maken. In de herfst van 1944 viel men overigens voor even weer op de windbemaling terug. De elektriciteitsvoorziening van de nieuwe gemalen dreigde door de oorlogsomstandigheden uit te vallen en men liet daarom snel enkele resterende molens weer opknappen.

In het tweede artikel van de hand van Van Zwet staan wederom de Schermeermolens centraal. Nu gaat het echter om de kosten gerelateerd aan de aanschaffing, installatie en verplaatsing van de molens. Belangrijk, omdat die kosten althans in de Schermeer met 330.000 gulden de grootste afzonderlijke post vormden van de hele investering, die door Van Zwet op circa 2,4 miljoen gulden wordt geraamd. De bouw van de eerste 36 molens werd aangenomen voor bedragen tussen de 3450 en 3800 gulden. Het ging hierbij uitsluitend om de bovenbouw. De fundering, het rietdekken, het metselen van een schoorsteen en het schilderwerk waren hierbij niet inbegrepen. In totaal kostte een Schermer molen ongeveer 5900 gulden.

Van Zwet staat uitgebreid stil bij de kwaliteitseisen die werden gesteld aan het gebruikte hout, de houtprijzen, het rietdek, de zeilen en het touw, etcetera. Extra veel aandacht is er voor de fundering, een in studies over molenbouw onderbelicht aspect. Het artikel wordt afgesloten met een vergelijking van de bouwkosten van de molens in de Schermeer en in enkele andere droogmakerijen. Alle gegevens worden tenslotte in zeven tabellen overzichtelijk samengebracht.

De opbouw van het artikel is jammer genoeg niet helemaal geslaagd. Het begint in feite twee keer. Na een eerste inleiding, een bespreking van de bronnen en de procedure van de aanbesteding van het zetten van de molens komt pas het eigenlijke onderwerp ter sprake: de kosten, technieken en materialen. Dit gedeelte begint met een tweede inleiding, waarin onder andere de hiervoor genoemde cijfers over de totale kosten van de bedijking van de Schermeer en het beslag dat de molenbouw op het budget legde aan de orde komen. Hier legt Van Zwet ook het noodzakelijke verband met een ander artikel van zijn hand waarin de financiering van de Schermeer in zijn geheel wordt geanalyseerd.³

Op punten waar het archief van het Waterschap Schermeer geen duidelijkheid kon verschaffen, viel Van Zwet terug op de archieven van andere droogmakerijen, met name dat van de enkele jaren eerder bedijkte Heerhugowaard. Al lezende gaat men zich zelfs afvragen of het archief van de Waard niet betere mogelijkheden biedt voor het hier uitgevoerde onderzoek dan dat van de Schermeer. Het artikel is rijk geïllustreerd met diverse afbeeldingen van molenonderdelen, maar een moderne

³ H. van Zwet, 'De financiering van een droogmakerij in de 17de eeuw. Een financiële analyse van de bedijking van de Schermer, 1633-1638', *Historisch tijdschrift Holland* 36 (2004) 205-236.

constructietekening waarin de benamingen van de verschillende molenonderdelen duidelijk zijn aangegeven ontbreekt. Nu is het voor leken in de molentechniek soms toch een beetje gissen waar de wateras, boven- en onderschijfloop, spil en dergelijke zich precies bevonden. Het aandragen van een schilderij uit 1860 als bewijs dat men begin zeventiende eeuw met grote heistellingen bekend was, valt ten slotte bij alle precisie een beetje uit de toon. Dit schilderij levert overigens wel een prachtige illustratie op. Deze opmerkingen doen weinig af aan het werk van Van Zwet. Zoals hij terecht opmerkt, is er veel literatuur over molenbouw en -techniek, maar is het kostenaspect eigenlijk nooit goed onderzocht. Beide artikelen van zijn hand vormen een belangrijke aanvulling op onze kennis.

De vierde en laatste bijdrage met betrekking tot de waterstaatsgeschiedenis is geschreven door J.T. Bremer. Het gaat nu om een landaanwinning uit de negentiende eeuw: de Anna Paulownapolder in de kop van Noord-Holland, uitgevoerd in de jaren 1845-1846. Deze onderneming vormde onderdeel van een nieuwe 'golf' van inpolderingen met de Haarlemmermeer (1854) als hoogtepunt. Bremer stelt vragen naar de financiering van de bedijking, de problemen die de inrichting van de polder opleverde, de ontwikkeling van het agrarisch bedrijf en sociale problemen: arbeid en armoede. Waar mogelijk worden de ontwikkelingen geïllustreerd aan de hand van de levensloop van de landbouwpionier jhr. mr. J.H. van Foreest van der Palm (1825-1895). Hij was een van de grootgrondbezitters die over het kapitaal beschikten om in de polder echt een verschil te maken. Hij zette er een grote boerderij op en liet in 1867 een stoomdors- en graanzuiveringsmachine plaatsen. Als passend en representatief onderkomen verrees bij de boerderij het royale landhuis 'Oosterwijk'. Helaas bleek er niet al teveel informatie over Van Foreest traceerbaar. Zijn levensbericht blijft dan ook onvoltooid. Dit neemt echter niet weg dat Bremer een mooi beeld schetst van de ontwikkeling van de Anna Paulownapolder, inclusief de eenzaamheid van het leven op dit afgelegen nieuwe land en de maatschappelijke problemen die de heterogene samenstelling van de bevolking gedurende de eerste decennia met zich meebracht. Een beetje spijtig is dat er geen vergelijking wordt gemaakt met modelboerderijen en hun eigenaren in de andere landaanwinningen van deze periode. Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan de 'Badhoeve' van J.P. Amersfoordt in de Haarlemmermeer. Bremer stipt weliswaar aan dat vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw grootgrondbezitters steeds vaker zelf hun grond gingen exploiteren, maar laat het daarbij.

Alles tezamen biedt deze uitgave veel voor geïnteresseerden in de waterstaatsgeschiedenis. Het boek is keurig verzorgd uitgegeven en de verschillende bijdragen zijn goed en gedeeltelijk in kleur geïllustreerd. Molenliefhebbers zullen ten slotte in de bundel nog een interessant artikel aantreffen over Alkmaar als bakermat van de Hollandse industriemolens rond 1600 van de hand van H. Kaptein en P. Schotsman.